

1915 Sevk ve İskân Kanunu ve Cemal Paşa

Nevzat Artuç*

İttihatçı Said Halim Paşa Hükümeti tarafından, 1915 Mayıs başlarında uygulamaya konulan ve ülkedeki Ermenilerin Suriye ve Mezopotamya'ya gönderilmelerini öngören Sevk ve İskân Kanunu aradan 100 yıl geçmiş olmasına rağmen tartışılmaya devam etmektedir. Meselenin bu kadar dallanıp budaklanmasında Ermenilerin uzlaşmaz tutum sergilemeleri ve başta Amerika ile Fransa olmak üzere büyük devletlerin ülkemize yönelik siyasi çıkarlar gözetmesinin önemli rolü olmuştur.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 2000'li yılların başında başladığım Doktora tezi çalışmaları sırasında Cemal Paşa'nın Ermeni kabilelerine yönelik insancıl davranış ve tutumlarını anlatan çok sayıda belgeye ulaşılmıştır. Gerek 2005'te tamamladığım Doktora tezimde ve gerekse 2008'de Türk Tarih Kurumu'nda basılan kitabımda bu farklı yaklaşım sergilenmeye çalışılmıştır. Cemal Paşa'nın Ermenilere yönelik 1909 Adana Olayları sonrasında sergilemiş olduğu olumlu tavrı, 1915 Sevk ve İskân Kanunu sonrasında Suriye'de IV. Ordu Kumandanı olarak tekrarladığı ifade edilmiştir. Bu yüzden Cemal

Paşa'nın IV. Ordu bölgesinde insani uygulamaları bilinmeden, Ermeni meselesin tam olarak anlaşılamayacaktır. Konuya ilişkin gerek yurt içinde gerekse yurt dışında yapılacak orijinal ve özellikle intihalden uzak bilimsel çalışmalarla Cemal Paşa'nın Ermeni meselesindeki övgüye değer tutumu daha iyi anlaşılacaktır.

Cemal Paşa ve 1915 Ermeni Sevkiyatı İle İlgili Akademik Çalışmalar

Cemal Paşa'nın 1915 Ermeni Olayları karşısındaki tutumuyla ilgili Ramazan Çalık tarafından kaleme alınan "Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa¹" başlıklı makale büyük önem taşımaktadır. Türkiye'de görev yapan Alman subayların hatıralarına ve Alman arşiv belgelerine dayanılarak hazırlanmış olan söz konusu makalede öncelikle Fransa'ya sempati duyan Cemal Paşa'nın Türk-Alman ittifak antlaşmasına nasıl ikna edildiği sorusuna cevap aranmıştır. Makalenin ilerleyen bölümlerinde ise Almanya'nın Şam Konsolosu Loytved Hardegg'in Cemal Paşa ile ilgili önemli tespitlerine, Cemal Paşa'nın ülkeyi terk ettikten sonra Almanya'da *Der Neue Orient* dergisi ile 1915 Ermeni olayları üzerine yapmış olduğu söyleşiye, Almanların Cemal Paşa ile ilgili gözlemlerine ve Cemal Paşa'nın sultanlığı meselesine yer verilmiştir. Cemal Paşa 1918 yılı sonlarında Almanya'da bulunduğu yıllarda gerçekleştirmiş olduğu mülakatta; Suriye'ye sevk edilen Ermeni kabilelerinin hayatlarını güvence altına almak için her türlü tedbiri aldığını, sevk edilen Ermenileri Suriye dışında Beyrut, Halep ve Kudüs'te ikâmet ettirdiğini, yiyecek temin ederek geçimlerini sağlamlarına yardımcı olduğunu ifade etmiştir. Çalık'ın söz konusu makalesinden anlaşıldığı üzere, Alman kaynaklarında Cemal Paşa'nın iaşe temini dışında bölgedeki Ermeni kadınların istihdamı için bir takım çalışmalarda bulunduğu,

(*) Yrd. Doç. Dr., Adyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

(1) *Osmanlı Araştırmaları*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 223-254.

bu çerçevede Ermeni kadınları ve kızları için IV. Ordu bünyesinde atölyeler inşa ettirdiği, yaklaşık 20.000 civarında Ermeni kadının, ip eğirme, elbise ve çorap yapımı gibi işlerde çalışarak aile bütçelerine katkıda bulunduğu, yetim kalan 4000 civarında Ermeni çocuk için Ayın Tura, Şam ve Halep'te yeni yetimhaneler açtığı ve söz konusu yetimhanelerin bizzat Cemal Paşa'nın himayesi altına olduğu açık bir şekilde ifade edilmiştir.

Genelkurmay ATASE Arşivi'nde Cemal Paşa'nın 1915 Ermeni Sevkiyatı sırasında Ermeni göçmenleri Suriye'de iskân ettirmesi, yeni yerleşim yerleri, yetimhaneler, hastaneler ve nekahethaneler inşa ettirmesi ve çok sayıda doktor ve sağlık ekibi görevlendirmesi hususlarında birçok belge bulunmaktadır. Söz konusu belgelerin Osmanlıca ve günümüz harflerine çevrilmiş nüshaları, 2008 yılında Ahmet Tetik'in editörlüğünde *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918* başlıklı eserin VIII. Cildinde yayınlanmıştır. 2 Söz konusu eser haklılığımızı bir kez daha gözler önüne serdiği gibi bu alanda önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Cemal Paşa'nın 1915 Ermeni sevkiyatı sırasındaki tutumu ile ilgili Ahmet Tetik tarafından kaleme alınmış olan "IV. Ordu Kumandanlığı'nın Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları" başlıklı makale önemlidir. Tetik, Genelkurmay ATASE Arşivi'nde yer alan belgelerden istifadeyle Cemal Paşa tarafından Ermenilere yapılan insani yardımlardan ve özellikle salgın hastalıklara karşı verilen mücadelelerden bahsetmiştir. Bu çerçevede söz konusu makalede; tifo, lekeli humma gibi bulaşıcı hastalıklara yakalanmış Ermeni göçmenlerin bölgedeki hastanelere sevk edilmeleri, Ermeni, Rum ve Türk doktorların seferber edilmeleri, tedavi sonrasında nekahethanelerde istirahat ettirilmeleri, Ermeni, Rum ve Yahudi cemaatleri için yapılan para ve buğday yardımları, Ermeni kadın göçmenlerin hayat şartlarını düzeltmelerine katkıda bulunmak amacıyla ücret karşılığında

bölgedeki çok sayıda imalathanelerde iş bulmalarının sağlanması gibi önemli konular ele alınmıştır.

Cemal Paşa ve Ermeniler konusunda bir başka çalışma Hikmet Özdemir tarafından *Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler (4. Ordu'nun İnsani Yardımları)*³ başlığı altında gerçekleştirilmiştir. Özdemir, söz konusu çalışmasında çoğunlukla Genelkurmay ATASE Arşivi Başkanlığı tarafından yayınlanan *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918* başlıklı eserin VIII. Cildinde yer alan belgelerden istifade etmiştir. Ancak Özdemir, söz konusu eserinde *Cemal Paşa* başlıklı doktora tezimizden yapmış olduğu izinsiz alıntılara yer vermiştir. Bu durum çalışmanın güvenilirliğine gölge düşürdüğü gibi daha fazla bir tahlil yapmamıza da engel olmaktadır⁴.

Cemal Paşa ve Ermeniler ile ilgili bir başka çalışma ise, M. Talha Çiçek'in *Cemal Pasha's Governorate in Syria 1914-1917 (Cemal Paşa'nın Suriye Valiliği 1914-1917)* başlıklı doktora tezi olmuştur. Hakan Erdem'in danışmanlığında, 3 Ağustos 2012 tarihinde Sabancı Üniversitesi'nde tamamlanmış olan söz konusu tez, 9 bölüm ve 21 ekle birlikte toplam 446 sayfa olup, İngilizce kaleme alınmıştır. Söz konusu çalışmada Cemal Paşa'nın Arap milliyetçiliği ve Siyonizm hareketleri karşısındaki tutumu ve Kanal Seferleri dışında, Ermenilerin Suriye'de zararsız bir toplum olarak iskân ettirilme çabalarına da yer verilmiştir. Çiçek'in söz konusu çalışmasında, Cemal Paşa *Suriye Valisi* olarak takdim edilmiştir. Bu husus çalışmanın başlığında, *Cemal Pasha's Governorate in Syria 1914-1917 (Cemal Paşa'nın Suriye Valiliği 1914-1917)*

(2) Ahmet Tetik, "IV. Ordu Kumandanlığı'nın Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 30/2008, s. 85-113.

(3) Remzi Kitabevi, İstanbul 2009.

(4) Bu husus Ankara 1. Fikri ve Sınai Haklar Mahkemesi'nin 2011/412 nolu kararıyla açıkça tespit edilmiştir. Yüce Mahkeme, Hikmet Özdemir'in Cemal Paşa Cinayeti, Üç Jön Türk'ün Ölümü, Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler başlıklı eserlerinde intihal yaptığına kanaat getirmiş ve cezalandırılmasına hükmetmiştir. Aynı şekilde Yüksek Öğretim Kurulu, Sosyal Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'nun 14.12. 2012 tarihli, B086.YÖK.61-659.15 sayılı kararlarıyla; Hikmet Özdemir'in söz konusu yayınlarında, YÖK Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinin 8/a fıkrasına göre "intihal yoluyla etik iblal tespit edilmesine" karar verilmiştir.

cümleleriyle özellikle vurgulanmıştır. Ancak bu tarz ifadelerin hatalı ve tarihi gerçeklerle bağdaşmadığını ifade etmek durumundayız. Zira Cemal Paşa, Adana ve Bağdat Valiliği görevlerinde bulunmuş ancak hayatının hiçbir döneminde Suriye Valiliği yapmamıştır. Cemal Paşa, Suriye'ye IV. Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı sıfatıyla gelmiştir. O tarihlerde Suriye Valisi Hulusi Bey idi. Takip eden yıllarda önce İstanbul eski Polis Müdürü Azmi Bey, daha sonra Tahsin Bey Suriye Valisi olarak görev yapmışlardır.

Çiçek'in söz konusu çalışmasının IV. Bölümü'nde Ermenilerin Suriye'de iskân edilmesi meselesi ele alınmıştır. Ermeniler için ön görülen 1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu açıkça soykırım olarak değerlendirilmiştir. Bu hususta sadece Taner Akçam, Vahakn N. Dadrian, Hilmar Kaiser ve Raymond H. Kevorikian gibi soykırım tezini savunan akademisyenlerin görüşleri dikkate alınmıştır. Buna karşın soykırım tezini kabul etmeyen akademisyenlerin görüşlerine hiçbir şekilde yer verilmemiştir. Söz konusu bölümde göze çarpan en büyük çelişki, Ermenilerin Suriye'de iskân edilmesi meselesinde görülmektedir. Çiçek bu konuda birbirinden farklı üç iddiayı dile getirmiş ancak hangisinin gerçeğe en yakın olduğuna karar verememiştir. Çiçek'in birinci iddiasına göre; Cemal Paşa'nın asıl amacı Ermenileri yok etmek ya da yeni bir etnik kimlik meydana getirmekten ziyade Suriye'deki Arap milliyetçilik hareketlerine karşı bir denge unsuru olarak kullanmaktır. Çiçek'in, ikinci iddiasına göre; Cemal Paşa, Ermenileri merkezi yönetimin gazabından kurtarmak ve radikal grupların saldırılarından korumak için din değiştirmelerini önermiş, yetimhaneler açtırmış ve nihayet Suriye'deki Ermeni çoğunluğu, zararsız azınlığa dönüştürme gayreti içerisinde olmuştur. Çiçek üçüncü ve son iddiasında ise Ermenilere karşı sergilenmiş olan olumlu tutumun perde arkasında Cemal Paşa'nın Suriye'de bağımsız bir devlet kurma arzusunun yattığını ifade etmiştir. Ona göre Cemal Paşa, kuracağı

bağımsız devlete İtilaf Devletleri'nin desteğini sağlamak için Ermenileri kullanmak istemiştir. Çiçek'in yukarıda zikredilen görüşleri eksik, hatalı ve çelişkilerle doludur. Zira Cemal Paşa'nın Ermenileri Suriye'de iskân ettirme çabalarında farklı siyasi hesaplardan ziyade, sorumlu devlet adamı kimliği daha fazla etkili olmuştur. Nitekim Cemal Paşa aynı sorumluluğu 1909 Adana Olayları sırasında da sergilemiş ve bu tutumu nedeniyle Türkler tarafından büyük eleştirilere maruz kalmıştır. Cemal Paşa'nın Ermenileri Suriye'de iskân ettirmesinde, onlar için yeni yerleşim yerleri inşasında, kimsesiz kalan çocukları yetimhanelere yerleştirmesinde, hastalıklarla mücadele konusunda çok sayıda Ermeni-Türk doktorları seferber etmesinde, Ermeni Patriği Ormanyan'ın Şam'da ikâmet ettirilmesinin sağlanmasında, Patrikhane'ye yüklü miktarda para yardımında bulunulmasında insancıl kaygılar daha etkili olmuştur. Dolayısıyla Cemal Paşa'nın insancıl tutumunun tamamıyla siyaset üstü olduğunu bir kez daha vurgulamak yerinde olacaktır. İşte bu nedenle Cemal Paşa'nın Suriye'deki varlığı ve Ermenilere karşı sergilemiş olduğu olumlu tavır soykırım iddialarını tamamen çürütecek derecedir. Cemal Paşa'nın Suriye'de bağımsız bir devlet kurmak için Ermenileri kullandığı iddiaları ise tamamen gerçek dışıdır. Zira Cemal Paşa'nın Suriye'de bağımsız bir hükümdar olma meselesi, Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov tarafından 1915-1916 yıllarında Osmanlı Devleti'ni parçalama planının bir parçası olarak ortaya atılmıştır. Ancak Cemal Paşa böyle bir meseleden haberdar dahi olmamıştır. Ayrıca ülkesine bağlılığıyla tanınan Cemal Paşa'nın böylesi bir ihanetin içerisinde olması zaten düşünülemezdi. Bu hususun, Cemal Paşa'nın Suriye'deki faaliyetlerini konu alan bir doktora çalışmasında daha geniş bir şekilde ele alınıp değerlendirilmesi gerekmektedir.

Cemal Paşa ve 1915 Ermeni Sevkiyatı hakkında Hilmar Kaiser tarafından, "Regional Resistance to Central Government Policies:

Ahmed Djemal Pasha, *The Governors of Aleppo, And Armenian Deportees In The Spring and Summer of 1915*⁵ başlığıyla kaleme alınan makale zikredilmeğe değerdir. Kaiser, söz konusu makalesinde İttihatçı hükûmetin 30 Mayıs 1915'te uygulamaya koyduğu Sevk ve İskân Kanunu'na karşı yerel yöneticilerin mücadelelerini ele almıştır. Bu doğrultuda Halep Valileri Celal ve Bekir Sami Beyler ile IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın Sevk ve İskân Kanunu'nun uygulanmasını durdurmak için göstermiş oldukları çabaları incelemeye çalışmıştır. Kaiser açıkça bir soykırım olarak değerlendirdiği, 30 Mayıs 1915 tarihli Ermeni Sevk ve İskân Kanunu'nun başlangıcını Zeytun Olayları'na dayandırmıştır. Her iki olayı karşılaştıran Kaiser, Zeytun Olayları sonrasında gerçekleştirilen sevkiyatın herhangi bir planlama yapılmadan gerçekleştirildiğini, buna karşılık Sevk ve İskân Kanunu sonrası gerçekleştirilen sevkiyatın ise planlı bir eylem olduğunu ifade etmiştir. Kaiser'e göre, Cemal Paşa Sevk ve İskân Kanunu'nun çıkartılmasından haberdar edilmemiştir. Bu nedenle söz konusu karar üzerinde İttihatçılar arasında bir birlik sağlanamadığını iddia etmiştir. Ona göre, İttihatçıların çoğunluğu Ermenilere karşı önyargılı ve sevkiyat fikrini desteklemektedirler. Cemal Paşa ise şartların zor olduğunu düşünmekte ve Ermenilerin muhtemel bir soykırım tehlikesiyle karşı karşıya bırakılacağı endişesi taşımaktaydı. O, bu yüzden hükûmet tarafından alınan sevkiyat kararına karşı çıkmış ve Ermenilerin Kuzey Irak yerine daha uygun hayat şartlarının bulunduğu bölgelere gönderilmesini istemiştir. Ayrıca sevkiyatın muhtemel felakete yol açmaması için organize ve planlı bir şekilde yapılmasını savunmuştur. Cemal Paşa'nın sürgünleri korumak için verdiği emirler, emirlerine karşı gelenleri idam ettirmesi, Ermenilerin Suriye'ye sevk edilmele-ri sırasında sergilermiş olduğu insancıl tutum, Talat Paşa'nın karşısında yer aldığı göster-gesiydi⁶. Cemal Paşa, Ermeni göçmenlerin can, mal ve namus güvenliklerinin korunması hususunda başta Suriye Valisi Hulusi Bey ol-

mak üzere IV. Ordu bölgesindeki bütün yöneticileri uyarmıştır. Kaiser, Cemal Paşa'nın, Halep Valileri Celal ve Bekir Sami Beylerin, diğer İttihatçılardan farklı olarak Ermenilere yakınlık gösterdiğini belirtmiş, ancak bütün çabalarına rağmen soykırımı önleyemediklerini iddia etmiştir. Ermenilerin bir kısmının hayatta kalmış olmaları Batılı büyük güçlerin çabalarından ziyade, Cemal Paşa'nın girişimleri sayesinde mümkün olmuştur. Emirlerin kötüye kullanımı, açlık ve bulaşıcı hastalıklar Ermeni ölümlerinin artmasına neden olmuştur. Kaiser'e göre Cemal Paşa, Talat Paşa'nın kararının ya farkında değil, ya da karşısındadır. Buna karşın söz konusu makalede Cemal Paşa'nın Ermenilere karşı olumlu yaklaşımından bahsedilmiş olması önemlidir ve iddialarımızı destekler mahiyettedir. Ancak Kaiser, Cemal Paşa'nın bütün çabalarına karşın Ermeni soykırımına engel olamadığını iddia etmiştir. Ayrıca, Sevk ve İskân kanununun uygulanması sırasında yaşanan bazı münferit olumsuz olayları, bütün Ermenilere yönelik yapılmış bir soykırım olarak değerlendirmiştir. Oysaki bölgede Ermenilere karşı sergilenmiş olan sağduyulu tutum ve davranışlar, bunların bizzat İttihatçıların lider kadrosundan Cemal Paşa tarafından gerçekleştirilmiş olması, Kaiser tarafından ileri sürülen soykırım iddialarını hiçbir tartışmaya mahal bırakmadan çürütmektedir.

Cemal Paşa'nın Ermeni meselesindeki olumlu tavrı ile ilgili Ahmet Tetik tarafından kaleme alınmış olan "IV. Ordu Kumandanlığı'nın Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları"⁷ başlıklı makale önemlidir. Tetik, Genelkurmay ATASE Arşivi'nde yer alan belgelerden istifadeyle Cemal Paşa tarafından Ermenilere yapılan insani yardımlar-

(5) *Journal of Genocide Research* (2010), 12(3-4), September-December 2010, pp. 173-218

(6) Esasında Talat Paşa da ilk başlarda Ermenilerin sevk ve iskân edilmesi fikrine karşıydı. Ancak daha sonra beklenmeyen askeri gelişmeler ve ortaya çıkan güvenlik zafiyeti nedeniyle bu kararı zaruri görmüştür.

(7) Ahmet Tetik, "IV. Ordu Kumandanlığı'nın Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 30/2008, s. 85-113.

dan ve özellikle salgın hastalıklara karşı verilen mücadeleden bahsetmiştir. Bu çerçevede söz konusu makalede; tifo, lekeli humma gibi bulaşıcı hastalıklara yakalanmış Ermeni göçmenlerin bölgedeki hastanelere sevk edilmeleri, Ermeni, Rum ve Türk doktorların seferber edilmeleri, tedavi sonrasında nekahethanelerde istirahat ettirilmeleri, Cemal Paşa'nın Ermeni, Rum ve Yahudi cemaatlerine yönelik yapmış olduğu para ve buğday yardımları, Ermeni kadın göçmenlerin hayat şartlarını düzeltmelerine katkı sağlamak amacıyla ücret karşılığında bölgedeki çok sayıda imalathanelerde iş bulmaları gibi önemli konular ele alınmıştır.

I

Sevk ve İskân Kanunu

Osmanlı Devleti, 2 Ağustos 1914'te Almanya ile bir ittifak antlaşması imzalamış, 3 Ağustos'ta seferberlik ilan etmişti. Ancak, Ermenilerin çoğunluğu seferberlikle ilgili alınmış olan kararlara uymamışlar, meclisteki Ermeni mebuslarından bir kısmı da Rusya'ya kaçmışlardı. Bu durum üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Erzurum Ermeni Mebusu Varteks Efendi'yi çağırarak, olası taşkınlıklar durumunda can ve mal kayıplarının önüne geçilebilmesi amacıyla sağduyulu hareket etmeye davet etmiştir. Bu sıralarda ortaya çıkan küçük çaplı olaylar bastırılmışsa da, 1915 Şubat'ında Zeytun ve Nisan ayı içerisinde Van, Çatak ve Bitlis'te baş gösteren geniş çaplı isyanlar, İttihat ve Terakki Hükûmeti'ni oldukça güç durumda bırakmıştır⁸. Bölgedeki Ermeni isyanlarının giderek tehlikeli boyutlara ulaşması ve Ermenilerin Ruslarla işbirliği yapıp, Müslüman ahaliyi katletmeye başlamalarının ardından, bu tarihe kadar iyi niyetini muhafaza eden Dâhiliye Nazırı Talat Bey, 24 Nisan 1915'te tüm Vilayetlere göndermiş olduğu bir genelgeyle Ermeni komite merkezlerinin kapatılmasını ve sorumlularının derhal tutuklanmalarını istemiştir⁹. Söz konusu genelgeyle Ermeni komitecilerine büyük bir

darbe indirilmiş olmasına rağmen, isyan olaylarının önü alınamamıştır. Bu yüzden, İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden olan Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın 8-10 Nisan 1915 tarihli telgrafı üzerine Konya'ya sevklerine karar verilmiş olan Zeytun Ermenileri, Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in yukarıda belirtmiş olduğumuz ve güvenlik gerekçelerinin ileri sürüldüğü genelgesi üzerine Halep, Urfa ve Zor'a sevk edilmeye başlanmıştır¹⁰. Olayların artarak devam etmesi üzerine Harbiye Nazırı Enver Paşa, 2 Mayıs 1915'te Talat Bey'e bir yazı göndererek toplu halde bulunan Ermenilerin Rusya içlerine ve Anadolu'nun farklı bölgelerine gönderilmeleri talimatını vermiştir¹¹. Talat Bey, Enver Paşa'nın bu yazısı üzerine Ermeni sevkiyatını fiilen başlatmış, birkaç hafta sonra da konuyu Meclis-i Vükelâ'ya havale etmiştir. Olağanüstü toplanan Meclis-i Vükelâ, 31 Mayıs 1915 tarihli toplantısının ardından Ermeni sevkiyatına dair gerekli resmi müsaadeyi vermiştir¹². Sonuç olarak, Ermeni sevkiyatı kararı İlber Ortaylı'nın da ifade ettiği gibi, olası bir isyan hazırlıklarına karşı alınmış bir tedbir niteliğinde olmayıp, Ermenilerin bizzat isyan etmeleri ve masum Türk-Müslüman halkı katletmeleri üzerine son çare olarak alınmıştır¹³. Nitekim Dâhiliye Nazırı Talat Bey, sevk kararının alınmasında

(8) Ayrıntılı bilgi için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 5-8.

(9) Ayrıntılı bilgi için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 7; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tebciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara 2001, s. 38-45; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tebcir Olayı*, Van 1990, s. 78-79. Buna karşılık Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Mandelstam, Ermenilerin masum olduğunu ve sadece kendilerini savunma haklarını kullandıklarını iddia etmiştir. İddialar için bkz. Mandelstam, *Le Sort de l' Empire Ottoman*, s. 248-249. Cemal Paşa ise hatıralarında, 8 Haziran 1913'te İngiltere, Fransa ve Rusya arasında Ermenistan ıslahatı adı altında bir projenin bizzat Mandelstam tarafından kaleme alındığını söylemiş ve iddiaları yalanlamıştır. Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 403-411. Halide Edip Adivar, Mandelstam'ın bu iddiaları ile Osmanlı Devleti'ni parçalamayı amaçladığını ifade ederek, Cemal Paşa ile aynı görüşleri paylaşmıştır. Adivar, *Memoirs of...*, s. 378.

(10) Halaçoğlu, *Ermeni Tebciri...*, s. 44-45.

(11) Süslü, *1915 Tebcir Olayı*, s. 109-110; Halaçoğlu, *Ermeni Tebciri*, s. 47; Kamuran Gürün, *The Armenian File*, London 1985, s. 204-205.

(12) Karar sureti için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 30-32. Tunaya'ya göre Talat Bey, 26 Mayıs'ta Sadrazam Said Halim Paşa'ya bir yazı göndererek esasında bir Hükümet kararı olarak yayınlanması gereken kanunu, İttihatçı bir yöntemle tek başına çıkartmıştır. Meclis-i Vükelâ'nın kararı, Talat Bey'in bu yazısından beş gün sonra çıkarılmıştır. T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İletişim Yay., İstanbul 2000, C. I, s. 604.

(13) İlber Ortaylı, "Soykırım Olmadı Yaşananlar Mukatele", *Hürriyet*, 6 Nisan 2005, s. 20.

amaçlarının Ermenileri imha etmek olmadığını, bilakis cephe gerisi güvenliğini sağlamak, Ermenilerin Ruslarla işbirliğini engellemek ve bu sayede Doğu Anadolu'da kurulması planlanan Ermeni devleti senaryolarının önüne geçmek olduğunu belirtmiştir¹⁴. Başlangıçta savaş bölgeleriyle sınırlı tutulan sevkîyat kararı, ülke içerisinde olası bir iç savaşa meydan vermemek amacıyla Anadolu içlerinde yaşayan diğer Ermeniler için de uygulamaya konulmuştur¹⁵. Bu arada Ermenilerin sevk edilmesini öngören kararın Almanya'nın teşvikiyle alındığına dair bazı iddialar bulunmaktadır¹⁶. Ancak, Enver Paşa'nın ilgili yazısı gereğince Ermeni sevkîyatını başlatmış olan Talat Bey, 16 Aralık 1915'de ülke genelindeki tüm Vilayet ve Mutasarrıflıklara bir yazı göndererek, sevkîyat kararının herhangi bir devletin baskısı veya etkisi altında alınmadan tamamen iç güvenlik gerekçeleriyle alındığını vurgulamıştır¹⁷.

II

Cemal Paşa'nın Sevk ve İskân Kanunu Hakkındaki Düşünceleri

Cemal Paşa, Ermeni meselesinin bu kadar dallanıp budaklanmasının temel nedenini dış güçlerin, özellikle de Rusya'nın, yayılmacı siyasetlerinde aramıştır. Ona göre Rusya Kafkasya ve Doğu Anadolu'da kendi kontrolü altında bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasını arzu etmekteydi. Rusya, Osmanlı Devleti ile gerçekleştirmiş olduğu 26 Ocak - 8 Şubat 1914 tarihli antlaşma ile Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine ıslahat yapılması hususunu uluslararası boyuta taşımıştı. Rusya söz konusu antlaşmayı Ermenileri, hatta bölgedeki Kürtleri bile, isyana teşvik etmek için iyi bir fırsat olarak görmüştür. Bu durum aynı zamanda Rusya'nın bölgedeki hâkimiyeti ele geçirmek hususunda ne kadar kararlı olduğunu gözler önüne sermiştir¹⁸. Cemal Paşa'ya göre İttihatçıların planlarında Doğu Anadolu'da Ermenilere yönelik bir ıslahat projesi vardı. O, bu konudaki düşünce-

lerini Taşnaksutyun Cemiyeti'nin yetkililerine ilettiğini ifade etmiştir¹⁹.

Rusya'nın kıskırtmaları sonucu silahlanan Ermeni çetecileri Kafkas Ordusu'nun savunma hattını bozacak teşebbüslerde bulunmuşlardı. Bu teşebbüsler neredeyse bütün Anadolu'nun Rus işgali altına girmesine sebep olabilecek büyüklükteydi. İttihatçı Hükümet bu tehlikeli durum nedeniyle, Ermenilerin zararlı olamayacakları bir bölgeye nakledilmesine karar vermiştir. Cemal Paşa Rusların bu yayılmacı siyaseti nedeniyle yüz binlerce Türk-Müslüman ve Ermeni vatanşın yok yere hayatlarını kaybettiklerini, olayların faturasının ise İttihatçı Hükümete yüklenildiğini iddia etmiştir²⁰.

Sevkîyat kararının alınmasında Cemal Paşa'nın hiçbir rolü olmamış ve bu kararın alınmasına kadar geçen sürede kendisine konuyla ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir²¹.

- (14) BOA, *DH.ŞFR*, 59/19, 3 Kânun-ı evvel 1331 (16 Aralık 1915); Nevzat Artuç, "1915 Ermeni Olaylarına Farklı Bir Bakış", *Gazi-antepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.7, Sa.1, Yıl:2008, s. 56.
- (15) Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, vd, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Basımevi, Ankara 2004, s. 64. Buna karşılık Hilmar Kaiser, alınan sevk ve iskân kararının Ermenileri imha etmek amacıyla önceden planlanmış olduğunu iddia etmiştir. Hilmar Kaiser, "Regional Resistance to Central Government Policies: Ahmed Djemal Pasha, The Governors of Aleppo, And Armenian Deportees In The Spring and Summer of 1915", *Journal of Genocide Research* (2010), 12(3-4), September-December 2010, s. 209.
- (16) Talat Bey, yurt dışına çıkışının ardından kaleme almış olduğu hatıralarında, bir takım kötü niyetli propagandacılar tarafından kasıtlı olarak ortaya atılan bu tür iddiaların aynı zamanda Almanya'nın da onurunu zedelemeye yönelik olduğunu belirtmiştir. *Talat Paşa'nın Anıları*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2003, s. 77-78. Buna karşın İlber Ortaylı, 2001'de *Popüler Tarih*'te ve 6 Nisan 2005'te *Hürriyet Gazetesi*'nde yayınlanan makalesinde Ermeni sevkîyat kararının alınmasında Alman Genelkurmay'ın ısrarlı önerilerinin etkili olduğunu iddia etmiştir. İlber Ortaylı, "Soykırım Olmadı Yaşananlar Mukatele", s. 20. Aynı görüşler, bir başka çalışmada da savunulmuştur. Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, Kaynak Yay., İstanbul 2003, s. 39-40.
- (17) BOA, *DH.ŞFR*, 59/19, 3 Kânun-ı evvel 1331 (16 Aralık 1915).
- (18) Cemal Paşa söz konusu Türk-Rus antlaşmasının tam metnini yayınlamıştır. Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 413-417.
- (19) Buna karşın Avagyan ve Minassian, İttihatçıların 1913 yılında Varteks Efendi ile yapmış oldukları görüşmede Doğu Anadolu'daki altı vilayette gerçekleştirilmesi istenilen ıslahatlar konusunda Avrupa devletlerinin müdahalesinin talep edilmemesini istediklerini, aksi takdirde çok sayıda Ermeni'nin katledileceği şeklinde tehditler savurdıklarını iddia etmişlerdir. İddialar için bkz. Avagyan- Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki*, s. 199. Ancak Cemal Paşa'nın yukarıda izah etmeye çalıştığımız uygulamaları ve Ermenilere yönelik yaklaşım tarzı dikkate alındığında söz konusu iddiaların gerçekçi olduğunu kabul etmek oldukça güçtür.
- (20) Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 423-425.
- (21) Talat Paşa, *Talat Paşa'nın Anıları*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2003, s. 135; Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 422. Konuyla ilişkin olarak ayrıca bkz. Kaiser, "Regional Resistance...", s. 209.

O, bu konuyla ilgili düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: *O sırada ben İkinci Kanal Seferi için 1915 senesi sonbaharı sonlarında Suriye'ye sevk edilecek olan askeri kuvvetlerin biricik menzil hattı olan Pozantı-Halep yolu üzerinde menzil teşkilatı yapmak ve buralarda her nevi erzak ve zabire toplamakla meşguldüm. Bu menzil hattının düzensizliğine yol açacak her teşebbüsün büyük fenalıklar doğuracağına inandığım için göç ettirilen Ermenilerin Pozantı'ya doğru geldiklerini ve oradan Tarsus ve Adana yoluyla Halep'e doğru yürüyeceklerini haber aldığım zaman son derece hiddetlenmişim*²². Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Canbolat'ı, Ermeni sevkiyatı hakkında gerekli açıklamayı yapmak üzere ancak Ekim ayı sonlarında Cemal Paşa'ya gönderebilmiştir²³.

Cemal Paşa, sevkiyat kararının alınmasından sonra İttihatçı arkadaşlarının yanında yer almıştır. Ancak, alınan kararın mutlaka haklı gerekçelere dayandırılmasını istemiştir. Bu amaçla Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya göndermiş olduğu, 3 Temmuz 1915 tarihli şifreli telgrafında; sevkiyat kararının Ermenilerin devlete karşı yapmış oldukları ihanet nedeniyle ve tamamen güvenlik gerekçeleriyle alınmış bir karar olduğu gerçeğinin belgeyle birlikte bir bildiri halinde yayınlanmasını talep etmiştir²⁴.

Sevkiyatın başlaması üzerine Cemal Paşa, Ermenilerin Adana ve Halep üzerinden Mezopotamya'ya gönderilmelerine karşı çıkmıştır. Ona göre, hükümet tarafından öngörülen bölgeye sevk edilecek Ermeniler, çok büyük zorluklarla karşılaşacaklardı. Cemal Paşa'nın bu düşüncesine dayanak teşkil eden en önemli gerekçeler bölgenin oldukça karışık olması ve yeni gelecek Ermeni kabilelerinin bu durumdan menfi yönde etkilenecekleri gerçeğiydi. Cemal Paşa başlangıçta Ermenilerin Mezopotamya yerine Konya, Ankara ve Kastamonu gibi iç vilayetlere yerleştirilmesini uygun görüyordu. Ancak onun bu düşüncesi kabul görmemişti. Cemal Paşa bu durum karşısında pes etmemiş, takip eden

günlerde Ermenilerin daha iyi yaşam koşullarının bulunduğu Suriye ve Beyrut vilayetlerine yerleştirilmesi önerisini kabul ettirmeyi başarmıştır²⁵.

Öte yandan Cemal Paşa'nın bu düşüncelerine İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde karşı çıkanlar olmuştur. İttihatçıların önde gelen isimlerinden ve Talat Bey'e yakınlığıyla bilinen Dr. Bahattin Şakir Bey: *Biz Trabzon, Erzurum, Sivas, Bitlis, Mamüretülaziz (Elazığ), Diyarbakır muhacirlerinin yüzde doksan beşini Musul'un güneyine gönderiyoruz, siz ise onları Halep'e sevk ediyormuşsunuz!* Sözleriyle Cemal Paşa'nın bu konudaki düşüncelerinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Oldukça öfkelenen Cemal Paşa: *Bu namda bir vali ve kumandan tanımıyorum!* Diyerek Bahattin Şakir Bey'i Enver Paşa'ya şikâyet etmiştir. Neticede bu mücadeleden galip çıkan taraf Cemal Paşa olmuştur. Onun yoğun ısrarları neticesinde Ermeniler Temmuz ayından itibaren Suriye'ye gönderilmeye başlanmıştır²⁶. Cemal Paşa'nın Ermenilerin Suriye'de iskân edilmesinde çok fazla ısrarcı olmasında onun insancıl kaygılarının yanı sıra, Ortadoğu'da yeşermeye başlayan Arap milliyetçilik hareketlerine karşı bir tampon bölge oluşturmak arzusu da etkili olmuştur. Falih Rıfkı Atay'a

(22) Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 420.

(23) Konuya ilişkin Cemal Paşa'ya üç adet telgraf gönderilmiştir. Söz konusu telgraflarda şu ifadeler yer verilmiştir: *Bu mesele (Ermeni Sevkiyatı) hakkında, İsmail Canbolat Bey tarafından izabat verilecektir... İsmail Canbolat Bey, vaziyeti görek neticeyi zat-ı devletlerine (Cemal Paşa'ya) arz edeceğinden, Ermeni sevkiyatı hakkında karar-ı kat'ı itası muvafık olacağı maruzdur.* Telgraflar için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 57/155, 57/157-158, 57/313, 15/24 Teşrin-i evvel 1331 (28 Ekim/7 Kasım 1915). Taner Akçam, Almanya'nın Kudüs ve Şam Konsoloslarının ifadelerine dayanarak Cemal Paşa'nın: *Ben sadece Dâhiliye Nezareti'nce yayınlanmış kararnamelemin askeri olarak yerine getirilmesinden sorumluyum!* Şeklindeki sözlerine yer vererek, bir anlamda yukarıdaki iddialarımızı desteklemiştir. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu* (İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e), İmge Yay., Ankara 2002, s. 286.

(24) Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, (Editör Ahmet Tetik), C.VIII, s. 6.

(25) Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 420-422.

(26) BOA, *DH.ŞFR*, 55-A/14, 21 Şevval 1333 (2 Eylül 1915). İskân-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti'nden Cemal Paşa'ya gönderilen, 1 Temmuz 1915 tarihli telgrafta Suriye'ye Ermeni sevkiyatı için gerekli işlemlerin tamamlandığına dair bilgiler bulunmaktadır. BOA, *DH.ŞFR*, 54/270-1, 18 Haziran 1331/18 Şevval 1333 (1 Temmuz 1915). Ayrıca, Talat Bey'in Halep Vilayeti'ne göndermiş olduğu 29 Temmuz 1915 tarihli telgrafta, Ermeni kabilelerinin kısım kısım Suriye'ye sevklerine başlanıldığından bahsedilmektedir. BOA, *DH.ŞFR*, 54-A/167, 16 Temmuz 1331 (29 Temmuz 1915). Bu duruma göre, Ermenilerin Suriye'ye sevkiyatlarına Temmuz ayından itibaren başlanılmıştır. O halde ilk Ermeni kabileleri, Ağustos-Eylül aylarında bölgeye ulaşmış olmalıdır.

göre Cemal Paşa, Ermenilerin Suriye’de siyasal ve sosyal açıdan herhangi bir sakıncaya neden olmayacağını düşünüyordu ²⁷.

III

Ermenilerin Can ve Mal Güvenliklerinin Sağlanması Hususundaki Çalışmalar

Cemal Paşa, sevkiyat kararının alınmasından birkaç gün önce Zadak Hanzadyan isimli bir Ermeni vatandaşı Bahriye Nezaretî’nde Yüzbaşı rütbesi ile müfettiş olarak görevlendirmişti. Hanzadyan, 30 Nisan 1914 tarihli sözleşme ile görevine başlamıştır²⁸. Gabriel Norodunkiyan ve Oksan Efendilerin hükûmette görevlendirilmesinin ardından Hanzadyan’a böylesine hassas dönemde oldukça kritik bir birimde görev verilmiş olması, Cemal Paşa’nın dolayısıyla İttihatçı Hükûmetin, Ermenilere yönelik bir ön yargıya sahip olmadığını en açık göstergesi olmuştur.

Cemal Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa’ya göndermiş olduğu, 3 Temmuz 1915 tarihli şifreli telgrafında, sevkiyat sırasında Ermenilerin can, mal ve namus güvenliklerinin kesin olarak sağlanmasını istemiştir²⁹. Ayrıca bu hususta başta Suriye Valisi Hulusi Bey olmak üzere, IV. Ordu bölgesindeki bütün yöneticileri uyarmıştır³⁰. Nitekim bu tarihi gerçek Ermeni dostu olarak bilinen Johannes Lepsius tarafından da açıkça ifade edilmiştir. Lepsius’a göre Cemal Paşa, Suriye’ye gelen Ermeni kabileleri için devletin bütün imkânlarını seferber etmiştir³¹. Hilmar Kaiser, de Cemal Paşa’nın Celal ve Bekir Sami Beyler ile birlikte Ermenilere yakınlık gösterdiğini belirtmiştir. Kaiser daha da ileri giderek Ermenilerin hayatta kalmalarının yegâne sebebi olarak Cemal Paşa’nın sergilemiş olduğu tutumu göstermiştir³².

Cemal Paşa, 13 Nisan 1916’da hala sevk edilememiş olan 15.000 civarında Ermeni’nin sevk işlemleri için Maraş

Mutasarrıflığı’na bir telgraf göndermiştir. Cemal Paşa’nın sevkiyat işlemlerinin ne şekilde gerçekleştirileceğine dair görüşlerinin açıkça ifade edildiği söz konusu telgrafta şu hususlara dikkat çekilmiştir; Maraş’tan sevk edilecek Ermenilerin can, mal ve namus güvenlikleri mutlak surette sağlanacak ve iaşeleri temin edilecektir. Böylece aklıktan ve eşkiya saldırılarından herhangi bir Ermeni vatandaşın hayatını kaybetmesine asla müsaade edilmeyecektir³³. Nitekim onun kesin emirleri doğrultusunda 15.000 civarındaki Ermeni göçmen kafilesi, Maraş’tan Antep-Nizip-Birecik üzerinden gerekli ulaşım vasıtaları temin edilerek sevkiyat bölgesi Zor’a ulaştırılmışlardır³⁴.

Cemal Paşa sadece Ermenilerin değil, IV. Ordu bölgesinde yaşayan bütün Hıristiyanların ve Yahudilerin temel ihtiyaçlarının karşılanması için azami gayret göstermiştir. Birinci Dünya Savaşı’nın zor şartları altında dahi Kudüs’te yaşayan Rumlara para, buğday ve erzak yardımında bulunmuştur. Nitekim Kudüs Rum Cemaati lideri Patrik Kamazej, 29 Mayıs 1917’de İstanbul’da bulunan Fener Rum Patrikliği’ne göndermiş olduğu telgrafında; Cemal Paşa’nın zorunlu ihtiyaçlarının karşılanması meselesini bizzat çözdüğünü, bu doğrultuda Rum Cemaati’ne 400.000 Frank ve 300.000 kilo buğday; Ermeni Cemaati’ne de 80.000 Frank ve 100.000 kilo buğday dağıttığını açıkça ifade etmiştir. Cemal Paşa bu yüzden Rumlar arasında *Büyük Nimet Sabibi* olarak adlan-

(27) Falih Rifkî Atay, *Zeytinadağı*, İstanbul 1981, s. 65-66.

(28) Sözleşme hükümleri için bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, C. II, s. 31-37.

(29) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, C.VIII, s. 6.

(30) Konuya ilişkin bkz. Kaiser, “Regional Resistance...”, s. 184-203 ve 208.

(31) Bu arada Almanya’nın Şam Konsolosu Loytved Hardegg, 1916 Mayıs ayı içerisinde Cemal Paşa ile yapmış olduğu bir görüşmede Ermeni kabilelerine yardım yapılması hususunda bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Ramazan Çalık, “Alman Kaynaklarında Cemal Paşa”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 237.

(32) Ancak Hilmar Kaiser, bir sonraki ifadesinde kendisiyle çelişkiye düşerek Cemal Paşa’nın bütün çabalarına rağmen soykırımı önleyemediğini iddia etmiştir. Konuya ilişkin bkz. Kaiser, “Regional Resistance...”, s. 184-203 ve 208.

(33) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, C.VIII, s. 107-108; Nevzat Onaran, *Osmanlı’da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1914-1919) Emval-i Metruke’nin Tasfiyesi-I*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2013, s. 190.

(34) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, C.VIII, s. 108.

dırılmış, Kudüs'e her giriş çıkışında Rum vatandaşlar tarafından sevgiyle karşılanmıştır³⁵. Benzer şekilde Kudüs'te bulunan Yahudi Cemaati lideri Danoni Efendi, İstanbul'da görev yapan Naum Efendi'ye göndermiş olduğu telgrafında; Cemal Paşa tarafından Kudüs'te bir Yahudi katliamı yaptırıldığı ve 7000 Yahudi'nin sürgün edildiği haberlerinin asılsız ve yalan olduğunu, tam aksine Cemal Paşa'nın Yahudi cemaatinin her türlü sorunuyla yakından ilgilendiğini, imparatorluk geleneğindeki uzlaşma politikasına önem verdiğini ve Yahudi dini inançlarına saygı gösterdiğini ifade etmiştir³⁶. Onun her türlü övgünün üzerindeki bu tutumu, bölgeye gelen yabancı din adamları ve basın mensupları tarafından takdirle karşılanmıştır³⁷.

Cemal Paşa'nın, 19 Haziran 1916'da bölgedeki Valilik ve Mutasarrıflıklara göndermiş olduğu şu ihtar tebligatı, sevkiyat sırasında Ermeni kabileleri konusunda göstermiş olduğu hassasiyetini açıkça ortaya koymaktadır: *Kafilelere zulüm yapılmıyormuş. Bu gibi muameleat milli şerefimizi iblal eder. Bu defalık ikaz ediyorum. Tekerrür ederse faillerini ve müsebbiplerini Sıkıyönetim Mahkemesi'ne vereceğim*³⁸. Yapmış olduğu ikazlara rağmen yaşanan münferit suistimal olayları Cemal Paşa'yı adeta çileden çıkartmıştır. Cemal Paşa, IV. Ordu bölgesinde gerçekleştirilen sevkiyatlar sırasında zafiyet gösteren Osmaniye Mutasarrıfı Fethi Bey ve İslâhiye Kaymakamı Nusret Bey'i görevlerinden azletmiştir. Bu durum üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Cemal Paşa'ya oldukça ağır bir telgraf göndermiştir. Söz konusu telgrafta Talat Bey; Mutasarrıf ve Kaymakam gibi mülki amirlerin tebdil ve azil işlemlerinin doğrudan Dâhiliye Nezareti'ne bilgi verilerek yapılması gerektiğini, söz konusu mülki amirlerin haksız olarak görevlerinden alındığını, bu yüzden mağduriyetlerinin giderilmesi maksadıyla tekrar görevlerine iade edilmelerinin gerekliliğini savunmuştur³⁹.

Suruç'tan Halep'e sevk edilen Ermeni kabilelerine Diyarbakır üzerinde Ahmet ve Halil isimli eşkiyalar tarafından bir takım

saldırıları yapmıştı. Aynı şahıslar, suistimal iddiaları üzerine askeri mahkeme tarafından bölgeye davet edilen Ermeni mebusları Zöhrab ve Vartekes Efendileri şehrin girişinde katletmişlerdi. Yaşananlardan rahatsızlık duyan Cemal Paşa, Ahmet ve Halil isimli eşkiyaları IV. Ordu bölgesi sınırında yakalatmıştır. Şam'da sıkıyönetim mahkemesine çıkartılan söz konusu şahıslar, yargılama sürecinin ardından idam edilmişlerdir⁴⁰.

Cemal Paşa, Suriye Vilayeti'nde Ermeni göçmenler için ayrılan kontenjanın dolması nedeniyle, 1915 Kasım ayından itibaren Ermenilerin Suriye yerine Zor'a sevk edilmesini, bu iş için gerekli, başta lokomotifler olmak üzere, bütün ulaşım vasıtalarının bir an önce tedarik edilmesini istemiştir⁴¹. 28 Mart 1917 tarihinden itibaren Ermenilerin Zor bölgesine sevk edilmelerinden kesin olarak vazgeçilmiş olup, bunun yerine Suriye'nin kuzey tarafları uygun görülmüştür⁴². Cemal Paşa'ya göre Suriye'ye nakledilen toplam Ermeni nüfusu yaklaşık olarak 150.000 civarındadır⁴³. Cemal Paşa Ermeni olayları hakkında 1918 yılı sonlarında Almanya'da bulunduğu yıllarda Der Neue Orient dergisine vermiş olduğu mülakatta; Suriye'ye sevk edilen Ermeni kabilelerinin hayatlarını güvence altına almak için her türlü tedbiri aldığını, sevk edilen Ermenileri Suriye dışında Beyrut, Halep ve Kudüs'te ikâmet ettirdiğini, yiyecek temin

(35) Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, C.VIII, s. 123-126.

(36) Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, C.VIII, s. 127-128.

(37) Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, C.VIII, s. 123.

(38) Erden, ...Suriye Hatıraları, s. 121.

(39) Konuyla ilgili Talat Bey'in yazısı için bkz. BOA, DH.ŞFR, 58/141, 15 Teşrin-i sani 1331 (28 Kasım 1915).

(40) Atay, Zeytinadağı, s. 66-67; Bülent Bakar, Ermeni Tebciri, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2009, s. 126; Çalık, "Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa", s. 240. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Levon Panos Dabağyan, Sultan Abdülhamid ve Ermeni Mesalesi, İstanbul 2001, s. 256-259.

(41) Cemal Paşa 6 Kasım 1915 tarihli ordu emrinde; IV. Ordu bölgesinde görev yapan bir süvari bölüğünü Rakka ve Zor taraflarında sevk edilen Ermenilerin güvenliğini sağlamakla görevlendirmiştir. Ayrıca Antep'te bulunan 100 kişilik bir jandarma bölüğünü de geçici olarak Halep'te görevlendirmiştir. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, C.VIII, s. 24-26.

(42) Hatta Talat Bey, Cemal Paşa'ya göndermiş olduğu yazısında, Suriye'de hangi bölgelerde ne kadar Ermeni iskân edilebileceği konusunda bilgi istemiştir. BOA, DH.ŞFR, 74/275, 74/281, 28 Mart 1333 (28 Mart 1917).

(43) Cemal Paşa, Hatıralar, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 422. Gabriel Norodunkiyan Efendi ise, Lozan'da tali komisyona sunmuş olduğu raporunda, 140.000 rakamını telaffuz ederek bir anlamda Cemal Paşa'nın vermiş olduğu rakamları doğrulamıştır. Süslü, 1915 Tebcir Olayı, s. 141.

ederek geçimlerini sağlamlarına yardımcı olduğunu ifade etmiştir⁴⁴.

IV

Salgın Hastalıklarla Mücadele Konusundaki Hassasiyet

Cemal Paşa, IV. Ordu mıntikasındaki Ermeni sevkياتının problemsiz bir şekilde gerçekleştirilmesi uğruna çok büyük çaba sarf etmiştir⁴⁵. Ancak sevk edilen Ermeniler arasında 108 kişinin bulaşıcı hastalıklara yakalanması, 3 kişinin de hayatını kaybetmesi, yeni tedbirler almasına sebep olmuştur. Nitekim Cemal Paşa, 22 Ekim 1915 tarihli emir ile Halep'ten Rayak'a sevk edilen Ermenilerin genel bir doktor kontrolünden geçirilmesini, hasta olanların sevklerine kesinlikle müsaade edilmemesini ve sadece sağlıklı olanların sevk edilmelerine izin verilmesini istemiştir⁴⁶. Birkaç gün sonra yayınladığı yeni bir emir ile Pozantı-Halep güzergâhı üzerinden sevk edilen Ermenilerin işlerinin ordu tarafından karşılanacağını ilan etmiştir⁴⁷. Cemal Paşa, Halep'te bulunan ve lekeli humma-tifo gibi bulaşıcı hastalıklara yakalanmış Ermeni vatandaşlarını Fransız Hastanesi'ne yerleştirmiş, tedavi masraflarını da IV. Ordu bütçesinden karşılamıştır⁴⁸.

Cemal Paşa, 11 Aralık 1915 tarihli ordu emrinde; Ermenilerin Halep-Pozantı hattı üzerinde yokluk ve eziyet içerisinde sevk edildiklerine dair haberler aldığını, ancak bu tarihten itibaren böylesi yakışıksız olayların yaşanması halinde sorumluların en ağır şekilde cezalandırılacağını ifade etmiştir⁴⁹. Daha sonra bizzat Halep'ten hareket ederek Pozantı'ya kadar gelmiş ve Ermeni vatandaşların durumunu yakından takip etmiştir. Ordunun menzil ambarlarından Ermenilere yiyecek verilmesini emrettiği gibi, ordudaki 45 yaş üstü ve çoğunlukla Ermeni doktorları Ermeni hastaları tedavi etmekle görevlendirmiş, Ermenilerin her türlü ihtiyacının karşılanması için azami gayret göstermiştir⁵⁰. Ayrıca Suriye Vilayeti'nin çeşitli bölgelerinde

yeni hastane ve nekâhethaneler açtırmıştır. Bu doğrultuda: Halep'te 2000 yataklı bir hastane ile Adana, Kudüs'te mevcut olan nekâhethanelere ilaveten Şam ve Halep'te 250'şer yatak kapasiteli yeni nekâhethaneler yaptırılmasını sağlamıştır. Cemal Paşa, IV. Ordu bölgesindeki nekâhethaneler için ayrı bir talimat bile yayınlamıştır⁵¹.

V

Ermeniler İçin Yeni Yerleşim Yerleri, Atölyeler ve Yetimbaneler Açılması

Cemal Paşa, Suriye'ye gelen Ermeni kabileleri için yeni köyler inşa ettirmiş, IV. Ordu mıntikasındaki Ermenilerin işlerinin teminiyle yakından ilgilenmiştir⁵². Onun bu gayretli çalışmalarını takip eden hükümet, Ermenilerin işe masrafları için bölgeye gönderilen paraların dağıtım işini de bizzat Cemal Paşa'nın inisiyatifine bırakmıştır⁵³.

- (44) Çalık, "Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa", s. 239.
- (45) Bu konuda Dâhiliye Nezareti de ilgili valiliklere gereken uyarılarda bulunmuştur. BOA, *DH.ŞFR*, 55/292, 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915). Bu arada şu hususu belirtmekte fayda vardır. Cemal Paşa Suriye'de yalnızca Ermenilerin iskân işiyle uğraşmamıştır. Aynı zamanda Trablusgarp ve Cezayir'den göç eden Türk - Müslüman muhacirlerinin iskân edilmeleri için gayret göstermiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 60/10, 2 Kânun-ı sâni 1331 (15 Ocak 1916).
- (46) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, C.VIII, s. 15.
- (47) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, C.VIII, s. 19.
- (48) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, C.VIII, s. 21-23.
- (49) Cemal Paşa söz konusu yazısının devamında; Hasta ve düşkünlerin derhal hastanelere sevk edilmesini, hastaneden çıktıktan sonra mutlak surette nekâhethanelere gönderilmesini, nekâhethane olmayan yerlerde ise hastanelerde ayrıca nekâhethane koşu oluşturulmasını ve ağır hasta olanların kesinlikle hastanelerde gözetim altında tutulmalarını emretmiştir. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, C.VIII, s. 31.
- (50) Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 421. Bu doktorlar arasında Türk doktorlar da görev yapmıştır. Görev yapan doktorların isimleri şu şekildedir: Toros Ovacıkıyan, Tahsin Bey, Zohraki Bey, Altunyan Bey, Marini Efendi, Serkiz Efendi, Hacik Bogosyan, Mehmed Ali Bey, Yervant Elmacıyan Efendi, Zari Arslanyan Efendi, Hacı Talip Bey, Galip Bey, Hoseb Bezciyan Efendi, Apoşolidis Efendi, İsakidisy Efendi. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, C.VIII, s. 16, 109.
- (51) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, C.VIII, s. 100-101 ve 112.
- (52) BOA, *DH.ŞFR*, 57/317, 24 Teşrin-i evvel 1331 (6 Kasım 1915).
- (53) Talat Bey, Enver Paşa ile görüş alışverişinde bulunduktan sonra Cemal Paşa'ya göndermiş olduğu, 8 Nisan 1916 tarihli telgrafında, Ermenilere yabancılar tarafından gönderilen para yardımlarının kabul edilmemesini ve bu işin yalnızca Cemal Paşa'nın kontrolü altında yapılmasını özellikle ifade etmiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 62/276, 26 Mart 1332 (8 Nisan 1916). Taner Akçam, Alman Konsolos raporlarına dayanarak bu bilgileri doğrulamaktadır. Taner Akçam; Cemal Paşa'nın Ermenilere yönelik dış yardımlar alınmaması hususunda Talat Bey'den kesin talimatlar almış olmasına karşın, Ermenilerin durumunu rahatlatılabilmek için çabalar sarf ettiğini, hatta Almanya'dan gayri resmi yollardan almış olduğu paraları Ermenilere dağıttığını iddia etmektedir. Konuya ilişkin olarak bkz. Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, s. 313.

Cemal Paşa işe temini dışında bölgedeki Ermeni kadınların istihdamı için bir takım çalışmalarda bulunmuştur. Bu çerçevede Ermeni kadınları ve kızları için IV. Ordu bünyesinde atölyeler inşa ettirmiştir. Bu atölyelerde yaklaşık 20.000 civarında Ermeni kadın, ip eğirme, elbise ve çorap yapımı gibi işlerde çalışarak aile bütçelerine katkıda bulunmuşlardır⁵⁴. Kendilerine sunulan bu hizmetten oldukça memnun kalan Ermeni kadınları, Cemal Paşa'nın adeta bir Hızır gibi yetiştirdiğini söylemişler ve boyunlarında onun resimlerini taşımışlardır⁵⁵. Cemal Paşa ayrıca çok sayıda Ermeni ustayı belirli ücret karşılığında ordu atölyelerinde ve hazine fabrikalarında çalışmalarını sağlamıştır⁵⁶. Ermeni cemaatleri, göstermiş olduğu yakın ilgiden dolayı Cemal Paşa'ya defalarca şükranlarını bildirmişlerdir⁵⁷.

Cemal Paşa, İstanbul'da bulunan eski Ermeni Patriği Ormanyan'ı Şam'da ikâmet ettirmiş⁵⁸ ve Patrikhane'ye 2000 Lira gibi yüklü bir yardımın verilmesini sağlamıştır⁵⁹. Gelişmeleri yakından takip eden ve ülkedeki Ermenileri Rus Açmıyazın Katogikosluğu'nun tesirinden kurtarmak isteyen Hükûmet, Sis Katogikosluğu ile İstanbul Patrikliği'nin birleştirilmesine karar vermiştir. Kudüs'te ikâmet eden Sis Katogikosu'nu ikna etme görevi Cemal Paşa'ya verilmiştir⁶⁰. Bu görev Cemal Paşa tarafından başarıyla yerine getirilmiş olup, ülke içerisindeki tüm Ermeniler Kudüs'te tek bir makama bağlanmıştır⁶¹. Cemal Paşa ayrıca Kilikya Ermeni Patriği Monsignore Sehak'ı Hükûmet'ten aldığı özel izinle Kudüs Patrikliği'ne yerleştirmiştir⁶².

Cemal Paşa Ermenilerin yetim kalan çocukları için Ayn Tura, Şam ve Halep'te yeni yetimhaneler açtırmıştır⁶³. 4000 civarında Ermeni yetim çocuğunun barındığı söz konusu yetimhaneleri bizzat kendi himayesi altına almıştır. Çocuklara yiyecek, giyecek tedarik edilmesi ve ders verecek öğretmenlerin masraflarını bizzat IV. Ordu bütçesinden karşılamıştır. Ayrıca Halep'in tanınmış Ermeni

doktoru olan Altunyan'ın kızına yeni bir yetimhane yapımı için izin ve destek vermiştir. Bu yetimhanedeki çocukların gıda ve elbise ihtiyaçlarını da IV. Ordu depolarından karşılamıştır. Ayrıca bölgede Almanların yönetiminde bulunan birkaç yetimhaneye, sahip oldukları imkânlar ölçüsünde Ermeni yetimlerini kabul etmelerini istemiştir⁶⁴.

Ermeni yetim çocuklarıyla yakından ilgilenen Cemal Paşa, Halep Lojistik Destek Kumandanlığı'na göndermiş olduğu, 18 Haziran 1917 tarihli emirde; İstanbul'a gönderilecek 1000'e yakın Ermeni yetim çocuğunun her türlü ihtiyaçlarının karşılanmasını, yolculuk sırasında farklı dinlenme noktalarında sıcak yemek verilmesini ve gerekli sağlık tedbirlerinin alınmasını istemiştir. Cemal Paşa, 25 Temmuz 1917 tarihli bir başka emrinde ise; II. Ordu bölgesinden Suriye'ye sevk edilecek 100 kadar Ermeni çocuğunun ihtiyaçlarının bizzat IV. Ordu bütçesinden karşılanmasını, çocuklara acilen çamaşır ve ayakkabı verilmesini ve Halep'teki hastanelerde gerekli sağlık kontrollerinden geçirilmesini istemiştir⁶⁵. Ancak açılan yetimhaneler, küçük olmaları nedeniyle ihtiyacı karşılayamamıştır. Cemal Paşa bu durum üzerine Ermeni yetimlerini, Türk çocuklarının bulunduğu yetimhanelere yerleştirmiş, kanuni engelleri aşmak için de bu çocuklara Türk-Müslüman isimlerinin verilmesini sağlamıştır⁶⁶.

(54) Ahmet Tetik, "IV. Ordu Kumandanlığı'nın Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 30/2008, s. 106-107; Çalık, "Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa", s. 240.

(55) Adıvar, *Memoirs of...*, s. 389-406 ve 406-407.

(56) Çalık, "Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa", s. 240.

(57) Talat Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 138.

(58) BOA, *DH.ŞFR*, 67/28, 3 Ağustos 1332 (16 Ağustos 1916). Cemal Paşa'nın girişimiyle, Ormanyan'a birkaç hafta içinde Kudüs'te devamlı ikâmet hakkı da verilmiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 67/130, 16 Ağustos 1332 (29 Ağustos 1916).

(59) BOA, *DH.ŞFR*, 76/147, 15 Mayıs 1333 (15 Mayıs 1917).

(60) BOA, *DH.ŞFR*, 63/136, 17 Nisan 1332 (30 Nisan 1916). Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bayur, *Türk İnkılabı...*, C. III/3, s. 49-59.

(61) Bayur, *Türk İnkılabı...*, C. III/3, s. 57.

(62) Çalık, "Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa", s. 240.

(63) BOA, *DH.ŞFR*, 54/411, 28 Haziran 1331 (12 Temmuz 1915); Çalık, "Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa", s. 239-240; Şahin, *IV. Ordu*, s. 145.

(64) Çalık, "Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa", s. 240; Adıvar, *Memoirs of...*, s. 389-406.

(65) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, C.VIII, s. 133-134.

(66) Adıvar, *Memoirs of...*, s. 428-429.

Zararlı Faaliyetlerde Bulunan Ermenilere Tepki

Cemal Paşa bütün iyi niyetli çabalarına karşın, Ermeni çeteleriyle münasebetlerini devam ettirmek hususunda ısrarcı olan Ermenileri tevkif ettirmiş ve haklarında soruşturma başlatmıştır⁶⁷. Yurt dışından bölgeye sızan Ermeni çetecilerin olası propaganda, suikast ve bombalama eylemlerine karşı IV. Ordu mıntıkasındaki bütün siyasi-askeri yöneticileri uyarılmış ve gerekli güvenlik tedbirlerinin alınmasını sağlamıştır⁶⁸. Halep'te sahip olduğu oteli kumarhane ve fuhuşhane olarak kullandığı ve Ermeni çetecileri lehinde propaganda yaparak Halep'te bir Ermeni isyanı meydana getirmek isteyen Baron adlı Osmanlı vatandaşı olmayan bir Ermeni'yi tevkif ederek bölgeden uzaklaştırmıştır⁶⁹.

12

Cemal Paşa sevkiyat kararının ardından Musa Dağı, Urfa ve Zeytun'da patlak veren Ermeni isyanlarını şiddetle eleştirmiş, söz konusu isyanların Çanakkale Savaşları devam ederken İtilaf Devletleri tarafından planlı ve kasıtlı olarak desteklendiğini iddia etmiştir⁷⁰. Cemal Paşa hadiselerde Ermeni Patriğinin de kusurlu olduğunu, bu sebeple Zeytun ve Maraş Ermenilerinin güvenlik ve asayiş gerekçeleriyle Konya'ya sevk edilmelelerini istemiştir⁷¹.

Sonuç

Cemal Paşa, İttihatçı-Ermeni yakınlaşmasının başlamasında önemli rol oynamış, Ermeni cemiyetleri ile yapılan görüşmelere bizzat katılmıştır. 1915 Ermeni Sevkiyatı kararının alınmasında Cemal Paşa'nın hiçbir rolü olmamıştır. O tarihlerde Kanal Seferi hazırlıklarıyla meşguldür. Bu yüzde kararı sonradan öğrenmiştir. Cemal Paşa'ya göre sevkiyat kararı, Ermenilerin Rusları kışkırtmaları sonucunda devlete karşı gerçekleştir-

miş oldukları isyan nedeniyle ve tamamen güvenlik gerekçeleriyle alınmıştır. Sorumlu bir devlet adamı olarak dikkat çeken Cemal Paşa, hükümetin almış olduğu kararın ardından Ermenileri, daha iyi iklim ve tabiat koşullarına sahip Suriye'de iskân ettirmek istemiştir. Bu uğurda büyük mücadele örneği veren Cemal Paşa, sonunda amacına ulaşmış ve Ermenilerin büyük ölçüde Suriye'de iskân ettirilmesini sağlamıştır.

Cemal Paşa IV. Ordu kumandanı olarak Sevkiyat sırasında Ermenilerin can, mal ve namus güvenliklerinin sağlanması için azami gayret göstermiştir. Sevkiyat sırasında suistimalleri görülen kamu görevlilerini derhal azletmiş ve en ağır şekilde cezalandırılmalarını sağlamıştır. Buna karşın, yurt dışından gelerek bölgeye sızan ve devlet aleyhine propaganda faaliyetlerinde bulunan Ermenileri şiddetle cezalandırmış ve sınır dışı etmiştir. Böylece sevkiyat olayının siyasallaşmasının önüne geçmiştir. Ayrıca sevkiyat kararının ardından Musa Dağı, Urfa ve Zeytun'da patlak veren Ermeni isyanlarını şiddetle eleştirmiş, söz konusu isyanların Çanakkale Savaşları devam ederken İtilaf Devletleri tarafından planlı ve kasıtlı olarak çıkartılmış olduğunu iddia etmiştir.

Cemal Paşa, Suriye'ye gelen Ermeni kabileleri için yeni köyler ve onların yetim kalan çocukları için belirli şehirlerde yetimhaneler kurdurtmuş, iaşelerinin temini ve dini hizmetlerinin yerine getirilmesi işiyle yakından ilgilenmiştir. Cemal Paşa gerçeği göz önüne alınmadan 1915 Ermeni Sevkiyatı'nın tam olarak anlaşılması ve açıklanması mümkün görünmemektedir. Onun sergilemiş olduğu bu insani tavrın Türk ve Dünya kamuoyuna aktarılması Ermeni sorununun çözümünde kilit rol oynayacaktır.

(67) BOA, DH.ŞFR, 63/307, 30 Nisan 1332 (13 Mayıs 1916).

(68) BOA, DH.ŞFR, 63/307, 30 Nisan 1332 (13 Mayıs 1916); *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, C.VIII, s. 103.

(69) BOA, DH.ŞFR, 66/192, 27 Temmuz 1332 (09 Ağustos 1916).

(70) Bakar, *Ermeni Tebciri*, s. 122.

(71) *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Sa. 81, Belge No: 1823, Ankara 1982, s. 110-111.

Kaynakça

A-Başbakanlık Osmanlı Arşivi

DH.ŞFR: 48/90, 54-A/167, 54/270-1, , 54/411, 55-A/14, 55/292, 57/155, 57/157-158, 57/313, 57/317, 58/141, 60/10, 60/35, 62/276, 63/136, 63/307, 66/192, 67/28, 67/130, 74//275, 74/281, 76/147.

İMMS: 8 Zilhicce 1331 (8 Kasım 1913).

B -Araştırma, İnceleme, Hatırat ve Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları*, (Yayına Haz. Bayram Kodaman-M. Ali Ünal), TTK Basımevi, Ankara 1996.

ADIVAR, H. Edip. *Memoirs of Halide Edip*, London 1926.

AHMAD, Feroz. *İttihatçılıktan Kemalizme*, (Çev. Fatmagül Bertkay Baltalı), Kaynak Yay., İstanbul 1996.

AKÇAM, Taner. *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu (İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e)*, İmge Yay., Ankara 2002

ARTUÇ, Nevzat. *Cemal Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, TTK Yay., Ankara 2008.

ASKERİ TARİH BELGELERİ DERGİSİ, Yıl: 31, S. 81, Ankara 1982, s. 108-113.

ATAY, Falih Rifki. *Zeytindağı*, İstanbul 1981.

AVAGYAN, Arsen - MİNASSIAN, Gadiz F, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki (İşbirliğinden Çatışmaya)*, (Çev. Ludmilla Denisenko-Mutlucan Şahan), Aras Yay., İstanbul 2005.

BAKAR, Bülent. *Ermeni Tebciri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2009

BAYUR, Y. Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II/ IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

CEMAL PAŞA, *Hatıralar*, (Tamamlayan ve Tertipleyen Behçet Cemal), Selek Yay., İstanbul 1959.

_____, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2001.

_____, *Memories of a Turkish Statesman (1913-1919)*, The Field Press Ltd, London (Tarihsiz).

ÇALIK, Ramazan. "Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa", *Osmanlı Araştırmaları*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 223-254.

DABAĞYAN, Levon Panos. *Sultan Abdülhamit ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 2001.

ERDEN, A. Fuad. *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, İstanbul 1954.

GENELKURMAY BAŞKANLIĞI, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, (Editör Ahmet Tetik), C. II, VIII, Ankara 2008.

GÜRÜN, Kamuran. *The Armenian File*, London 1985.

HALAÇOĞLU, Yusuf. *Ermeni Tebciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara 2001.

İLTER, Erdal. *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytin İsyanları (1780-1915)*, Ankara 1995.

KAİSER, Hilmar. "Regional Resistance to Central Government Policies: Ahmed Djemal Pasha, The Governors of Aleppo, And Armenian Deportees In The Spring and Summer of 1915", *Journal of Genocide Research* (2010), 12(3-4), September-December 2010, pp 173-218.

KILIÇ, Selami. *Ermeni Sorunu ve Almanya*, Kaynak Yay., İstanbul 2003

KURAN, A. Bedevi. *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945.

MANDELSTAM, Andre. *Le Sort de L'Empire Ottoman*, Paris 1917.

MEHMET ASAF, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, (Yayına Haz. İsmet Parmaksızoğlu), TTK Basımevi, Ankara 1982.

MEVLANZÂDE RIFAT, *İttihat ve Terakki İktidarları ve Türkiye İnkılâbının İcyüzü*, (Yayına Haz. Ahmet Nezih Galitekin), İstanbul 1993.

ONARAN, Nevzat. *Osmanlı'da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1914-1919) Emval-i Metruke'nin Tasfiyesi-I*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2013.

ORTAYLI, İlber. "Soykırım Olmadı Yaşananlar Mukatele", *Hürriyet*, 6 Nisan 2005, s. 20

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER(1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1995.

ÖZDEMİR, Hikmet. *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, TTK Yay., Ankara 2005.

SONYEL, Salahi R. *Minorities And The Destruction of The Ottoman Empire*, TTK Basımevi, Ankara 1993.

_____, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vukubulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)", *Belleten*, C. LI, S. 201, Aralık 1987, s. 1266-1267.

SÜSLÜ, Azmi. *Ermeniler ve 1915 Tebcir Olayı*, Van 1990.

ŞAHİN, Seyit. *Birinci Dünya Harbi'nde Dördüncü Ordu'nun Faaliyetleri*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1997.

TALAT PAŞA, *Talat Paşa'nın Anıları*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2003.

TETİK, Ahmet. "IV. Ordu Komutanlığı'nın Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 30/2008, s. 85-113.

TUNAYA, T. Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İletişim Yay., İstanbul 2000, C. I